

1.МАЪРУЗА МАТНИ

16-мавзу. Бюджет даромадлари

1.1. Бюджет даромадларининг мазмун-моҳияти ва уларни шакллантириш принциплари

Бюджет даромадлари давлатнинг марказлаштирилган молиявий ресурслари бир қисмидан иборат бўлиб, давлатнинг функцияларини бажариш учун зарурдир. Улар пул маблағлари фондларини шакллантириш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий (молиявий) муносабатларни ўзида ифода этади ва турли даражадаги ҳокимият органларининг ихтиёрига келиб тушади.

Қайд этилганларни инобатга олган ҳолда бюджет даромадларининг маъно-мазмунини ифодаловчи унга қуйидагича таъриф бериш мумкин: **пул маблағлари фондларини шакллантириш жараёнида вужудга келувчи иқтисодий (молиявий) муносабатларни ўзида ифода этадиган, ҳокимият органларининг турли даражалари ихтиёрига келиб тушадиган, давлатнинг функцияларини бажариш учун зарур бўлган давлат марказлаштирилган молиявий ресурсларининг бир қисми бюджет даромадлари дейилади.**

Мамлакатларнинг давлат тузилишига боғлиқ равишда бюджет даромадлари қуйидагича фарқланади:

- 1) марказий (давлат) бюджет(и) даромадлари;
- 2) унитар (ягона) давлатлардаги маҳаллий бюджетлар даромадлари.

Федератив (иттифоқчилик) тузилиш(и)га эга бўлган давлатларда бюджет даромадларининг бу икки кўриниши федерация аъзолари бюджетларининг даромадлари билан тўлдирилади.

Бюджет даромадлари давлатнинг даромадларига нисбатан торроқ бўлган тушунчадир. Чунки давлат даромадлари ҳокимият барча даражалари бюджетларининг молиявий маблағлари билан биргаликда яна ўзининг таркибига давлат нобюджет фондлари ва барча давлат секторига тегишли бўлган бошқа ресурсларни ҳам қамраб олади.

Бюджет даромадларининг асосий моддий манбаи миллий даромаддир. Агар давлатнинг молиявий эҳтиёжларини қондириш учун миллий даромад етарли бўлмаса, давлат бундай эҳтиёжни қондиришга миллий бойликни жалб этиши мумкин. Бу ерда миллий бойлик дейилганда маълум бир даврда жамиятнинг ихтиёрида бўлган, ҳозирги ва ўтган авлоднинг меҳнатлари эвазига яратилган моддий неъматлар ҳамда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнига жалб қилинган табиий ресурслар мажмуи назарда тутилаяпти.

Миллий даромадни давлат томонидан давлатлаштириш (давлат ихтиёрига ўтказиш) турли методлар ёрдамида амалга оширилади. Солиқлар, давлат кредити ва пул эмиссияси давлат ҳокимият органлари томонидан

миллий даромадни қайта тақсимлаш ва бюджет даромадларини шакллантириш учун фойдаланилаётган методларнинг асосийлари бўлиб ҳисобланади. Бу методлар ўртасидаги нисбат мамлакатлар ва даврлар бўйича турлича бўлиб, мамлакатдаги иқтисодий вазият, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа қарама-қаршиликларнинг ўткирлик даражаси, давлатнинг молиявий сиёсати ва молиявий аҳволи билан белгиланади.

Миллий даромадни қайта тақсимлашнинг асосий методи солиқлар ҳисобланади. Улар ёрдамида бюджет даромадларининг асосий салмоғи таъминланади. Турли мамлакатлар марказий бюджетларининг даромадларида солиқ тушумлари қарийб 90%ни ташкил этади. Федерация аъзолари ва маҳаллий бюджетлар даромадларида солиқларнинг салмоғи нисбатан пастроқдир. Бу бюджетлар бириктирилган (тегишли бюджетларнинг ўз даромадлари) ва тартибга келтирувчи (бюджет тизимининг юқори бўғинидан қуйи бўғинига бериладиган даромадлар) даромадлар ҳисобидан шакллантирилади.

Ўзининг молиявий аҳамиятига кўра давлат кредитлари бюджет даромадларининг навбатдагиси бўлиб ҳисобланади. Келгуси йил учун бюджет тузилаётган пайтда бюджет дефицити мавжуд бўлса (вужудга келса), давлат ана шу методдан фойдаланади. Давлат мамлакатда молиявий аҳволнинг мураккаблашиши ва бюджет дефицити ҳажмининг ошишига мувофиқ равишда давлат кредитига мурожаат қилади. Бундай кредитларни олишнинг икки йўли мавжуд:

- 1) давлат номидан қимматли қоғозларни чиқариш йўли билан жисмоний ва юридик шахслардан давлат қарзларини олиш;
- 2) марказий банк ва бошқа кредит ташкилотларидан олинган кредитлар.

Давлат кредит операциялари ҳажмининг ошиши давлат қарзининг ошишига олиб келади. Ўз навбатида, давлат қарзлари солиқлар билан чамбарчас боғлиқ. Уни узиш (қайтариш) ва у бўйича фоизларни тўлаш, асосан, солиқ тўловлари ёки давлатнинг янги кредит операциялари ҳисобидан амалга оширилади.

Фавқулодда ҳолатларда, солиқ тўловлари ва давлат кредитларини олиш мураккаблашганда давлат қоғоз пуллар эмиссиясига мурожаат қилади. Бу бюджет даромадларини тўлдиришнинг энг ноқулай методидир. Чунки бу методнинг қўлланилиши тегишли тартибда товар билан таъминланмаган пул массасининг ўсишига ва инфляциян жараёнларнинг кучайишига, пировардида эса, оғир ижтимоий-иқтисодий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Бюджет даромадлари мамлакат ялпи ички (миллий) маҳсулотини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш умумий жараёнининг элементларидан бири бўлиб, оралик (транзит) характерга эга. Улар юридик ва жисмоний шахсларга тегишли бўлган даромадлар ва жамғармаларнинг бир қисмини бюджетга ўтказилиши натижасида вужудга келади. Бюджет даромадларининг моддий-буюмлашган мазмунини давлатнинг ихтиёрига бориб тушган пул маблағлари ташкил этади. Бу молиявий (бюджет)

категориянинг намоён бўлиш шакли бюджетга бориб тушувчи турли солиқлар, тўловлар, йиғимлар, божлар ва ажратмалардан иборат.

Миқдорий жиҳатдан бюджетнинг даромадлари яратилган (ишлаб чиқарилган) ялпи ички (миллий) маҳсулотда (миллий даромадда) давлатнинг улушини кўрсатади. Уларнинг абсолют ҳажми ва салмоғи мамлакатнинг ялпи ички (миллий) маҳсулоти (миллий даромади)нинг умумий ҳажми, у ёки бу даврда давлатнинг олдида турган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, муҳофаза ва бошқа вазифалар билан белгиланади. Ана шуларга мувофиқ равишда бюджетда маблағларни концентрация қилиш (тўплаш, йиғиш) миқдори ва уларни ундиришнинг шакл ва методлари аниқланади.

Бюджет даромадларини шакллантириш жараёнининг қуйидаги принципларга асосланиши мақсадга мувофиқдир:

- субъектларнинг мустақил фаолият кўрсатишига риоя этиш (шароит яратиш). Бунинг маъноси шундан иборатки, субъектларга тегишли бўлган маблағлар бир қисмининг бюджетга олиниши уларнинг мустақил ривожланишига салбий таъсир кўрсатмаслиги керак. Бу чегарадан ошиб кетиш субъектларнинг мустақиллигини юқотишга, касодга учраш ҳолларининг вужудга келишига, ички резервларни қидириб топишга ва ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларини таъминлашга интилишнинг сусайишига, хуфёна иқтисодиётнинг ривожланишига олиб келади;

- субъектларнинг ҳатти-ҳаракати ва интилишига боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келган даромадларнинг тўлиқ ёки қисман бюджетга олиниши. Маълум бир харажатларни амалга оширмасдан туриб олинган барча даромадлар субъектларнинг ихтиёрига қолдирилмасдан давлатнинг ихтиёрига ўтиши керак. Бу принципнинг таъсири остига субъектлар маъмуриятининг нотўғри, ноқонуний ҳаракати (масалан, давлат стандартларини бузиш ва бошқалар) натижасида олинган даромадлар ҳам киритилмоғи лозим;

- ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва бошқа мақсадлар учун корхонанинг режалаштирилган эҳтиёжидан ортган суммаларни бюджетга олиш. Бу принцип бюджет даромадларини давлат корхоналарининг маблағлари ҳисобидан ташкил этишда қўлланилиши мумкин. У давлат корхоналарининг молиявий ҳолатини тартибга солади ва бир вақтнинг ўзида ижтимоий эҳтиёжларни қондиришда давлатнинг манфаатларини таъминлайди;

- бюджет механизмининг рағбатлантирувчи таъсирини таъминлаш. Субъектлар ихтиёридан маблағларнинг бюджетга олиниши уларнинг самарали фаолият кўрсатишини рағбатлантириши керак. Бу ерда қўйилган вазифа фақатгина бюджет даромадларини миқдорий жиҳатдан таъминлаш эмас, балки шу орқали корхонада фаолият кўрсатаётган меҳнат жамоаларининг манфаатларига, улар фаолиятининг сифат кўрсаткичларига тўловларнинг таъсирчанлигини кучайтиришдир;

- бюджет даромадларини шакллантиришда улушли иштирок этиш. Бу принцип аҳоли маблағлари ҳисобидан бюджет даромадларини шакллантиришда қўлланилиб, унинг натижасида аҳоли даромадларининг бир

қисми улар олган даромадларининг даражасига боғлиқ равишда бюджетга ўтказилади.

Бюджет даромадларининг асосий қисми солиқлар ёрдамида бюджетга ундирилиши туфайли уларга нисбатан бу жараёнда қуйидаги принциплардан фойдаланилади:

- солиқларнинг бюджетга олинishi мамлакат миллий бойлиги манбаларининг тугашига олиб келмаслиги керак;
- солиқлар уларни тўловчилар ўртасида тенг (адолатли) тақсимланмоғи лозим;
- солиқларнинг ишлаб чиқарувчилар айланма фондлари хажмига таъсир кўрсатмаслиги;
- солиқларнинг соф даромадга нисбатан ҳисобланиши;
- давлат учун солиқларнинг ундирилиши иложи борица арзонроқ бўлиши лозим;
- солиқларнинг ундирилиш жараёни хусусий секторни сиқиб чиқармаслиги керак;

1.2. Бюджет даромадларининг таркибий тузилиши ва уларнинг классификацияси

Бюджет даромадлари ўзларининг манбалари, ижтимоий-иқтисодий характери, мулкчилик шакли, солиқ ва тўловларнинг тури, маблағларнинг тушиш шакли, уларни бюджетга ундириш методлари ва ҳоказоларга мувофиқ классификация қилиниши мумкин.

Энг аввало, бюджет даромадлари ўзларининг манбаларига кўра қуйидаги уч гуруҳга бўлинади:

- солиқли даромадлар;
- носолиқли даромадлар;
- тикланмайдиган (қайтарилмайдиган) тарзда ўтказиладиган пул маблағлари.

Бюджетнинг солиқли даромадлари таркиби мамлакат солиқ қонунчилигига мувофиқ умумдавлат солиқлари ва йиғимлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, божхона божлари, бож йиғимлари ва бошқа бож тўловлари, давлат божи, пеня ва жарималардан иборат.

Носолиқли даромадлар таркибига қуйидагилар киради:

- давлат мулкани фойдаланишдан олинган даромадлар (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);
- бюджет ташкилотлари томонидан кўрсатилган ҳақли (тўловли) хизматлардан келган даромадлар (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);
- фуқаролик-ҳуқуқий, маъмурий ва жиноий чораларни қўллаш натижасида олинган маблағлар, жумладан, жарималар,

конфискациялар, компенсациялар ва давлат субъектларига етказилган зарарларни тиклаш бўйича олинган маблағлар ва мажбурий ундирилган бошқа маблағлар;

- молиявий ёрдам кўринишидаги даромадлар (бюджет ссудалари ва бюджет кредитларидан ташқари);
- бошқа солиқсиз даромадлар.

Бюджет даромадларининг таркибига тушумларнинг қуйидаги кўринишлари ҳисобга олиниши мумкин:

- давлат мулкни вақтинчалик фойдаланишга бериш натижасида ижара ҳақи ёки бошқа кўринишда олинadиган маблағлар;
- кредит муассасаларидаги ҳисоб варақларида бюджет маблағларининг қолдиғи бўйича фоизлар кўринишида олинadиган маблағлар;
- давлат мулкига тегишли бўлган мол-мулкни гаровга ёки ишончли бошқарувга беришдан олинadиган маблағлар;
- қайтариш ва ҳақ олиш асосида бошқа бюджетларга, хорижий давлатларга ёки бошқа юридик шахсларга берилган бюджет маблағларидан фойдаланганлик учун ҳақ;
- давлатга қисман тегишли бўлган хўжалик жамиятлари устав капиталининг ҳиссасига ёки акциялар бўйича дивидентларга тўғри келадиган фойда кўринишидаги даромадлар;
- давлат унитар корхоналари фойдасининг бир қисми (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);
- давлатга тегишли бўлган мол-мулкдан фойдаланиш натижасида олинadиган қонунчиликда кўзда тутилган бошқа даромадлар.

Бюджет даромадлар қисмини тўлдиришнинг манбаларидан бири бюджет тизимида бошқа даражада турган бюджетдан дотациялар, субвенциялар ва субсидиялар ёки маблағларни қайтарилмаслик ва тикламасликнинг бошқа шаклларида олинadиган молиявий ёрдамдир. Бундай молиявий ёрдамлар маблағларни олувчи бюджетнинг даромадларида ўз ифодасини топиши керак. Жисмоний ва юридик шахслардан, халқаро ташкилотлар ва хорижий давлатлар ҳукуматларидан қайтарилмайдиган ёки тикланмайдиган шаклда ўтказилаётган маблағлар ҳам бюджетнинг шундай даромадлари таркибига киради.

Ҳозирги амалиётда давлат бюджетининг даромадлари қуйидаги тартибда классификация қилинапти:

1. Тўғри (бевосита) солиқлар. Уларнинг таркибига юридик шахсларнинг фойдасидан олинadиган солиқ; савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун ягона солиқ тўловидан Давлат бюджетига ажратмалар; ягона солиқ тўловидан (микрофирмалар ва кичик корхоналар билан биргаликда) Давлат бюджетига ажратмалар; жисмоний шахсларнинг даромадидан олинadиган солиқ ва тадбиркорлик фаолияти билан

шуғулланаётган юридик ва жисмоний шахсларнинг даромадидан олинадиган катъий солиқ киради;

2. Эгри (билвосита) солиқлар. Бу солиқларнинг таркиби қўшилган қиймат солиғи; акцизлар; божхона бождари; жисмоний шахслардан олинадиган ягона бож тўлови; транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмолига жисмоний шахслардан олинадиган солиқдан иборат;

3. Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи. Бу гуруҳга кирувчи солиқлар ва тўловлар мол-мулк солиғи; ер солиғи; ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқни ўз ичига олади;

4. Устама фойдадан олинадиган солиқ;

5. Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривож-лантириш учун солиқ;

6. Бошқа даромадлар.

Ўзининг ижтимоий-иқтисодий белгисига кўра бюджет даромадлари икки гуруҳга бўлиниши мумкин:

- хўжалик юритувчи субъектлардан олинадиган даромадлар;

- аҳолидан тушумлар.

Мулкчилик шаклига кўра бюджет даромадлари қуйидаги кўринишларни олиши мумкин:

- нодавлат сектордан олинадиган даромадлар;

- давлат хўжаликларидан олинадиган даромадлар;

- аҳолидан олинадиган маблағлар.

Бюджет даромадларининг юқорида санаб ўтилган ҳар бир гуруҳлари даромадларнинг манбалари, тўловларнинг турлари ва ҳоказолар бўйича кичик гуруҳларга бўлиниши ҳам мумкин. Масалан, давлат хўжаликларидан олинадиган даромадларга давлат корхона ва ташкилотларининг тўловлари, давлат мулкни сотишдан олинадиган даромадлар, давлат ташкилотлари томонидан кўрсатиладиган хизматлардан олинадиган даромадлар киради. Аҳолидан бюджетга келиб тушадиган маблағлар эса солиқлар ва бошқа ихтиёрий тўловлардан иборат бўлиши мумкин.

Ўз навбатида, ҳар бир кичик гуруҳларга бириктирилган бюджет даромадлари тушумларнинг алоҳида туридан иборат. Масалан, давлат корхоналари томонидан бюджетга ўтказиладиган даромадларнинг таркибига қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, даромад (фойда) солиғи ва бошқалар киради. Шунингдек, давлат мулкидан олинадиган даромадлар таркиби божхона даромадларидан, эгасиз ва мусодара қилинган мол-мулкни, талаб қилиб олинмаган юклар ва почта жўнатмаларини, меърос ҳуқуқи бўйича давлатга ўтган мол-мулкларни реализация қилишдан олинган тушумлардан иборат. Давлат ташкилотлари ва муассасалари томонидан кўрсатилган хизматлар учун олинган даромадларга давлат автомобиль инспекциялари томонидан ундириладиган йиғимлар, товар белгиларини қайд этганлик учун йиғимлар, ўлчов асбобларини давлат текширувидан ўтказилганлиги учун ҳақ,

суд ва арбитраж органлари ҳамда нотариаль идоралари томонидан аҳолига кўрсатилган хизматлар учун олинадиган ҳақ ва бошқалар киради.

Бюджет даромадлари мажбурий ёки ихтиёрий тарзда (шаклда) мобилизация (жалб) қилиниши мумкин. Бунда даромадларни мажбурий шаклда мобилизация (жалб) қилиш ҳал қилувчи рольни ўйнайди. Ихтиёрий шаклдаги тўловларга давлат облигацияларини ва пул-буюм лотереяларини реализация қилишдан олинган тушумлар киради. Бюджет даромадларини шакллантиришдаги мажбурийлик юридик ва жисмоний шахслар томонидан маълум бир маблағлар белгиланган муддатларда бюджетга ўтказилиши зарурлигини англатади. У ёки бу тўловни қонун томонидан мажбурий деб эътироф этилиши тўланмаган суммаларнинг мажбурий ундирилишини кўзда тутади. Бу ҳолат бюджетнинг ижроси учун жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, маблағларни тўлиқ ва ўз вақтида бюджетга мобилизация қилишга (жалб этишга) йўналтирилган.

Субъектларнинг даромадлари бюджет ихтиёрига икки хил методларни қўллаш эвазига олинниши мумкин:

- 1) солиқли методлар;
- 2) носолиқли методлар.

Солиқли методлар учун маблағларнинг бюджет фойдасига аниқ белгиланган миқдорларда ва олдиндан ўрнатилган муддатларда ундирилиши характерлидир. Солиқларнинг ундирилиши мамлакат ялпи ички (миллий) маҳсулоти ва миллий даромадининг тақсимланиши ва қайта тақсимланиши билан боғлиқ. Улар ёрдамида хўжалик юритувчи субъектлар ва аҳолига тегишли бўлган маблағларнинг бир қисми давлат ихтиёрига ўтказилади. Солиқларнинг таркибига қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, даромад (фойда) солиғи, ер солиғи, мол-мулк солиғи ва бошқа солиқлар киради.

Носолиқли даромадлар давлатга тегишли бўлган корхона ва ташкилотлардан олинадиган тўловлардир.

Давлат мулкига айланадиган ва қайтарилишини талаб этмайдиган маблағлар ҳам бюджетнинг даромадлари бўлиши мумкин. Бироқ айрим тўловлар давлатнинг ихтиёрига вақтинчалик фойданиш учун ўтказилиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда давлат олинган маблағларни сарф этса-да, у бу маблағларни белгиланган муддатларда ва тўлиқ равишда қайтаришга мажбур. Ана шундай бюджет даромадларининг кўринишларидан бири давлат облигацияларини реализация қилишдан олинган тушумлар ҳисобланади. Бюджет даромадларига улар шартли равишда, фақат шу йилнинг бюджети даромадлари нуқтаи-назаридан киритилиши мумкин.

Бюджетларнинг барча даромадлари у ёки бу бюджетларга бириктирилишига қараб иккига бўлиниши мумкин:

- 1) бюджетнинг ўз даромадлари;
- 2) бюджетнинг тартибга келтирувчи даромадлари.

Мамлакат солиқ қонунчилигига мувофиқ равишда доимий асосда тегишли бюджетга тўлиқ ёки қисман бириктирилган даромадлар бюджетнинг ўз даромадлари дейилади. Уларга тегишли бюджетларга бириктирилган солиқли ва носолиқли даромадлар киради.

Навбатдаги молиявий йил (ёки узок муддатли давр асосида, одатда 3 йилдан кам бўлмаган ҳолда) учун бошқа даражадаги бюджетларга ажратмалар нормативи ўрнатиладиган солиқлар ва бошқа тўловлар бюджетнинг тартибга келтирувчи даромадлари дейилади.

Бюджет даромадларининг деярли барчаси сарфланиш нуқтаи-назаридан олдиндан мўлжалланган мақсадларга эга эмас. Улар умумий фондга туширилади ва одатдаги молиялаштириш тартибида фойдаланилади. Бюджет даромадларининг фақат баъзи бирларигина олдиндан белгиланган мақсадлар учун мўлжалланган. Уларнинг таркибига ижтимоий суғурта бадалларини киритиш мумкин.

Солиқлар, тўловлар, йиғимлар, божлар ва мажбурий ажратмалар алоҳида шакллари ва турларининг йиғиндиси бюджет даромадларининг ягона тизимини шакллантиради. Турли субъектлардан келиб тушадиган бюджет даромадлари умумдават эҳтиёжларини таъминлаб, бир-бири билан ўзаро боғлангандир.

Миллий иқтисодиётда қўлланилаётган бюджет даромадлари тизимининг самарадорлиги маблағларнинг бюджетга тушумини ташкил этишга бевосита боғлиқ. Бу нарса ўз ичига қуйидагиларни олади:

- бюджетга тегишли бўлган даромадларни (солиқлар, тўловлар, божлар, ажратмалар ва бошқалар) ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириш;

- маблағлар тушумининг ҳажми ва муддатларини аниқлаш тартиби;

- даромадларни (тўловларни) бюджетга ўтказиш тартиби;

- бюджетга даромадларни тўловчиларни ҳисобга олиш;

- бюджетга даромадларни тўловчиларнинг жавобгарлиги;

- бюджетга даромадларни ўз вақтида ва тўлиқ ўтказилишини таъминлашга йўналтирилган чора-тадбирлар тизими;

- бюджетга даромадларни ундиришда солиқ органларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.

Юқоридагиларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда давлат ва бюджетга даромадларни тўловчилар ўртасидаги манфаатларнинг оқилоналигини таъминлашга катта эътибор бермоқ лозим.

1.3. Солиқлар ва солиқ тизими

Бюджет даромадларини шакллантиришда солиқлар ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Юридик ва жисмоний шахсларга тегишли бўлган маблағлар бир қисмининг давлат ихтиёрига мажбурий ва қайтарилмайдиган тарзда ўтказувчи тўловларга солиқлар дейилади. Улар мамлакат миллий даромадининг бир қисми бўлиб, бюджет тизимининг барча бўғинлари бўйлаб жалб қилинади, қонунга мувофиқ олдиндан белгиланган миқдорда ва муддатларда давлатнинг ихтиёрига бориб тушувчи юридик ва жисмоний шахсларнинг мажбурий тўловларидан иборатдир. Солиқлар ҳисобидан давлатнинг функциялари ва вазифаларини бажариш учун молиявий асос

яратилади. Солиқларсиз давлат фаолият кўрсатаолмайди. Чунки улар бозор муносабатлари ва хусусий мулкчилик ҳукмронлиги шароитида даромадларни бюджетга жалб қилишнинг асосий методи бўлиб ҳисобланади.

Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида аҳоли кенг қатламлари даромадларининг 40% гачаси солиқлар орқали давлатнинг ихтиёрига ўтмоқда. Мамлакатлар ялпи ички (миллий) маҳсулоти ва миллий даромадида солиқлар салмоғи ортиб, унинг даражаси ўртача 18% дан 30-50% гача етиб борди.

Солиқлар ялпи ички маҳсулот ва унинг таркибий қисми бўлган миллий даромадни қайта тақсимлашда иштирок этиб, ягона такрор ишлаб чиқариш жараёнининг бир қисми, ишлаб чиқариш муносабатларининг ўзига хос шакли ҳисобланади. Булар солиқларнинг ижтимоий мазмунини шакллантиради. Солиқлар жамиятдаги тақсимлаш муносабатларининг таркибий қисми сифатида ишлаб чиқариш қонуниятларини ўзида ифода этади.

Ижтимоий мазмундан ташқари солиқлар моддий асосга (мазмунга) ҳам эгадир, яъни улар жамиятнинг давлат томонидан мобилизация (жалб) қилинадиган пул маблағларининг реал суммасини ҳам ифодалайди. Миллий даромадни қайта тақсимлашда солиқлар давлат ҳокимият органларини пул шаклидаги янги қийматнинг бир қисми билан таъминлайди. Мажбурий равишда ва солиқлар шаклида мамлакатнинг бутун аҳолисидан ўзлаштирилган миллий даромаднинг бу бир қисми давлатнинг марказлаштирилган молиявий ресурслари фондига айланади. Ўзига хос тарзда мажбурий четлаштиришдан иборат бўлган бу жараён эквивалент алмашувсиз қийматнинг бир томонлама (солиқ тўловчидан давлатга) ҳаракатини ифодалайди.

Давлатнинг солиқли даромадлари ишлаб чиқариш жараёнида (меҳнат, капитал ва табиий ресурслар иштирокида) яратилган янги қиймат ҳисобидан шакллантирилади. Улар давлатнинг мулкига айланади ҳамда ҳарбий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тадбирлар учун фойдаланилади.

Ишлаб чиқариш муносабатларининг алоҳида соҳаси (таркибий қисми) сифатида солиқлар қатъий ички хусусиятлари, ривожланиш қонуниятлари ва намоён бўлишнинг фарқланувчи шаклларига эга бўлган ўзига хос тарздаги иқтисодий категориядир. Солиқлар миллий даромад қиймати бир қисмининг умумдавлат эҳтиёжлари фойдасига олиниши жараёнида намоён бўладиган ва реал мавжуд бўлган пул муносабатларини ифодалайди. Бу солиқ муносабатлари молиявий муносабатларнинг таркибий қисми сифатида доимий равишда ўзгаришда бўлади.

Бир вақтнинг ўзида солиқлар фақат иқтисодий категория бўлиб қолмасдан, балки молиявий категория ҳамдир. Улар молиявий муносабатларга хос бўлган умумий хусусиятларни ифода этади, ўзининг фарқланувчи белгилари ва хусусиятларига, ўз ҳаракат шаклига, яъни молиявий муносабатларнинг барча тўпламидан ажратиб турадиган функцияларига эга.

Солиқларнинг функциялари уларнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва ички мазмунини очиб беради. Ҳозирги шароитда солиқлар икки функцияни бажаради:

- 1). Фискаль функция;
- 2). Тартибга солиш (рағбатлантириш) функцияси.

Бу функцияларнинг ҳар бири солиқларнинг молиявий категория сифатида алоҳида томонларини намоён этади.

Солиқларнинг фискаль функцияси уларнинг асосий функцияси бўлиб, бу барча давлатлар учун характерлидир. Бу функция ёрдамида давлат пул фондлари, яъни давлатнинг фаолият кўрсатиши учун моддий асос яратилади. Худди шу функциянинг ўзи миллий даромад қийматининг бир қисмини жамиятнинг энг кам таъминланган ижтимоий қатламлари фойдасига қайта тақсимлаш учун реал имкониятни вужудга келтиради.

Жамият ривожланиши иқтисодий даражасининг ошиб боришига мувофиқ равишда солиқлар фискаль функциясининг аҳамияти ҳам ўсиб боради. Инсоният тараққиётининг XX асри ва XX1 асрининг бошлари солиқларни ундириш ҳисобидан давлат даромадларининг жуда катта ўсиши билан характерланадики, бу нарса, ўз навбатида, давлат функцияларининг кенгайиши ва ҳокимият тепасида бўлган айрим ижтимоий гуруҳлар томонидан маълум бир сиёсатнинг ҳаётга тадбиқ этилиши билан боғлиқдир. Кейинги йилларда давлат иқтисодий ва ижтимоий (социал) тадбирларга, муҳофаза қобилиятини мустаҳкамлаш ва бошқарув аппаратини сақлашга катта миқдордаги молиявий маблағларни сарфламоқда.

Айниқса Иккинчи жаҳон урушидан сўнг дунёнинг ривожланган мамлакатларида солиқли даромадлар ўсишининг юқори суръатлари хос бўлиб, бу нарса фақатгина иқтисодиётнинг тикланиши билан эмас, балки ўтган асрнинг 60-70-йилларида Ғарбнинг жуда кўп мамлакатларида такрор ишлаб чиқариш шароитларининг ёмонлашуви билан ҳам изоҳланади. XX аср 80-йилларининг ўрталарида солиқ тушумлари секинлашди ва уларнинг миллий даромаддаги салмоғи барқарорлашди. Аммо, шундай бўлишига қарамасдан, миллий даромадни қайта тақсимлашда давлат салмоғининг юқорилиги ҳамон сақланиб қолмоқда.

Солиқларнинг фискаль функцияси иқтисодий муносабатларга давлатнинг аралашуви учун объектив шарт-шароитни яратади, яъни у тартибга солиш функциясини тақоза этади.

Тартибга солиш (рағбатлантириш) функцияси қайта тақсимлаш жараёнларининг фаол иштирокчиси сифатида солиқларнинг такрор ишлаб чиқаришга унинг суръатларини рағбатлантириб ёки тўсқинлик қилиб, капиталнинг жамғарилишини кучайтириб ёки сусайтириб, аҳолининг тўловга қобилиятли талабини кенгайтириб ёки қисқартириб кескин таъсир кўрсатиши мумкинлигини англатади. Миллий даромадни мобилизация қилишнинг солиқ методини давлат томонидан кенгайтирилиши орқали солиқларнинг ишлаб чиқариш жараёни иштирокчилари билан доимий равишда тўқнаш келишига сабаб бўлиб, бу нарса унга мамлакат

иқтисодиётига ва такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларига таъсир кўрсатиш учун реал имконият яратади.

Илмий-техника тараққиёти шароитида ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ишлаб чиқариш жараёнига давлатнинг аралашуви учун эҳтиёжни вужудга келтиради. Бу нарса солиқли тартибга солишни (рахбатлантиришни) янги пағонага кўтарди. Даромадларни солиққа тортишнинг кенгайиши билан корхоналарнинг фойдаси ва аҳолининг даромадлари асосий солиқ объектларига, жисмоний ва юридик шахслар эса, асосий солиқ субъектларига айланади.

Солиқлар жами талаб даражаси ва унинг тузилмасига таъсир кўрсатади. Улар, бир вақтнинг ўзида, талабнинг бозор механизми орқали ишлаб чиқаришнинг ривожланишига таъсир кўрсатиши ёки унинг ривожланишига тўсқинлик қилиши мумкин. Солиқларнинг миқдори (ҳажми) меҳнатга ҳақ тўлашнинг даражасини аниқлашга ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Чунки улар солиқ тўловларининг таркибига киритилади. Тадбиркорлар учун ишлаб чиқариш қувватларини реализация қилиш ёки улардан фойдаланиш жараёнида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган маҳсулотлар ва хизматлар баҳоси билан ишлаб чиқариш харажатлари ўртасидаги нисбат ҳам солиқларга боғлиқ.

Солиқлар ва уларнинг функциялари базис муносабатларини ўзида акс эттиради. Улар солиқ механизмини ташкил этадиган турли хилдаги инструментлар (солиқ ставкалари, солиққа тортиш усуллари, солиқ имтиёзлари ва шунга ўхшашлар) орқали солиқ сиёсатини юргизишда давлат томонидан фойдаланилади.

Солиқларнинг асосий элементлари қуйидагилардан иборат:

- Солиқ субъекти - қонун бўйича солиқни тўловчи шахс (юридик ёки жисмоний);
- Солиқ объекти - мавжудлиги унинг эгасини солиққа тортишга асос бўладиган предмет (мол-мулк, ер ва бошқалар);
- Солиқ манбаи - ҳисобидан солиқ тўланадиган даромад (иш ҳақи, фойда, фоиз ва бошқалар);
- Солиққа тортиш бирлиги - солиқ объектини ўлчаш бирлиги (масалан, ер солиғи бўйича ернинг бир гектари);
- Солиқ ставкаси – солиққа тортиш бирлигига нисбатан ўрнатилган солиқнинг миқдори (ўлчами). Улар регрессив, пропорционал ва прогрессив ставкаларга бўлинганлиги учун солиқлар ҳам регрессив, пропорционал ва прогрессив бўлади. Регрессив солиқларда даромаднинг ўсиб бориши билан уни солиққа тортиш фоизи камаяди. Товарларнинг баҳосидан ундириладиган эгри (билвосита) солиқлар доимо регрессивдир. Пропорционал солиқларда даромаднинг миқдорига (ўлчамига) боғлиқ бўлмаган ҳолда улар бир хил ставкада ундирилади. Прогрессив солиқларда эса даромадларнинг ортиб боришига қараб солиқнинг ставкаси ҳам ортиб боради. Прогрессиялар оддий ва мураккаб бўлиши мумкин. Оддий прогрессияда солиқнинг ставкаси даромаднинг барча қисми учун ортади

(ошади). Мураккаб прогрессияда эса солиқ тўловчининг даромади қисмларга бўлинади ва унинг ҳар бир қисмига нисбатан тегишли солиқ ставкаси қўлланилади;

- Солиқ имтиёзлари – амалдаги қонунчиликка мувофиқ равишда солиқ тўловчини солиқ тўлашдан тўлиқ ёки қисман озод қилиш;

- Солиққа тортиладиган база (асос, негиз) - унга нисбатан солиқ ставкаси қўлланиладиган даромад. Солиқ тўловчининг яши даромадидан амалдаги қонунчилик бўйича тақдим этилган солиқ имтиёзларини чегириш орқали аниқланади;

- Солиқ оклади – унинг субъекти томонидан тўланадиган солиқ суммаси;

- Солиқ тизими – мамлакат территориясида амал қиладиган солиқлар, улар тузилишининг методлари ва принциплари мажмуи.

Солиққа тортишни бошқариш ташкилий-ҳуқуқий нормалари ва методларининг жами мажмуига солиқ механизми дейилади. Давлат солиқ механизмига солиқ қонунчилиги орқали юридик шакл беради ва у орқали иқтисодий жараёнларга таъсир кўрсатиб, уни тартибга солиб туради.

Солиқ механизмидан фойдаланишнинг самарадорлиги давлат томонидан солиқларнинг ички моҳияти, уларнинг ҳаракатланиш қонунлари ва қарама-қаршиликлари қандай ҳисобга олинганлигига боғлиқ. Бир томондан солиқлар ва улар функцияларининг, иккинчи томондан, солиқ сиёсати ва солиқ механизмнинг чегараланганлиги солиқларнинг объективлигини ва давлат фаолиятининг субъективлигини тушунишга имкон беради.

Солиқ сиёсати ва солиқ механизми жамиятда солиқларнинг ўрнини аниқлаб беради ва бу нарса давлатнинг фаолияти билан узвий боғлангандир. Уларнинг ҳар иккаласи доимий ҳаракатда бўлиб, давлатнинг иқтисодий сиёсатига бевосита боғлиқ бўлади. Янги иқтисодий концепцияларга мувофиқ равишда солиқ сиёсати ва солиқ механизми қайта кўриб чиқилади.

Умумдавлат солиқлари ҳамда маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, уларни ўрнатиш, ўзгартириш ва бекор қилишнинг принцип, шакл ва методлари, тўлаш ва уларнинг тўланишини таъминлаш бўйича чораларни қўллаш, солиқ назоратини амалга ошириш, жавобгарликка тортиш ва солиқ қонунчилигини бузганлик учун жавобгарлик чоралари мажмуига солиқ тизими дейилади. Замонавий солиқ тизими ижтимоий-иқтисодий ривожланиш истиқболларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларининг талабларига асосланади.

Замонавий солиқ тизими мамлакат ҳудудида амал қиладиган солиқлар тўпламидан иборат бўлиб, солиқларнинг кўплиги билан характерланади. Солиқ тўловчилар даромад солиғидан ташқари яна кўплаб эгри (билвосита) солиқларни, ижтимоий суғуртага ажратмалар, маҳаллий солиқлар ва йиғимларни тўлайди.

Солиқ тизимининг таркибий тузилмаси давлат тузилишига боғлиқ. Унитар давлатларда солиқ тизими ўз ичига қуйидагиларни олади:

- Давлат солиқлари;

- Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар.

Федератив давлатларда эса солиқ тизими уч бўғиндан таркиб топади:

- Давлат (федерал) солиқлари;
- Федерация аъзоларининг бюджетларига бириктирилган солиқлар;
- Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар.

Бюджетга тушумларнинг катта қисмини таъминлайдиган асосий солиқлар Давлат бюджетига бириктирилади. Одатда, бундай асосий солиқлар таркибига қуйидагилар киритилиши мумкин:

- Қўшилган қиймат солиғи;
- Акцизлар;
- Аҳолидан олинадиган даромад солиғи;
- Корпорацияларнинг (корхоналарнинг) даомадидан (фойдасидан) олинадиган солиқ;
- Божхона божлари.

Ғарбнинг ривожланган мамлакатларида бюджет даромадларини шакллантиришда аҳолидан олинадиган даромад солиғи муҳим роль ўйнаб, унинг ёрдамида бюджет даромадларининг 25-45% таркиб топмоқда. Бу солиқ мураккаб прогрессия принципи бўйича прогрессив ставкаларда ундирилади. Даромад солиғи ёрдамида аҳоли даромадлари солиққа тортилаётган пайтда солиққа тортилмайдиган минимум (солиқ тўловчи даромадининг солиққа тортилмайдиган қисми) қўлланилади.

Ривожланган мамлакатлардаги солиққа тортишга хос бўлган муҳим тенденциялардан бири корпорациялар (корхоналар) даромади (фойдаси)дан олинадиган солиқ бўйича тушумлар салмоғининг пасайишидир. Бу нарса доимий ва узлуксиз равишда солиқ имтиёзларини кенгайтириш ва солиқ ставкаларини пасайтириш эвазига қўлга киритилаёпти.

Солиқ тизимида қўшилган қиймат солиғи ва акцизлар ўзига хос бўлган ўринга эга. Қўшилган қиймат солиғи Европа Иттифоқининг барча мамлакатларида амал қилади. Етакчи хорижий мамлакатлардан фақат АҚШ ва Японияда бу солиқ қўлланилмайди.

Бюджет даромадларини шакллантиришда божхона божлари ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар товарлар экспорти ва импортида олинадиган солиқлардир. Кейинги йилларда дунё хўжалик ҳаётининг байналминаллашуви ва халқаро меҳнат тақсимотининг янада ривожланиши натижасида божхона божларининг бюджет даромадларини шакллантириш манбаи сифатидаги роли ҳам бирмунча пасайиб бормоқда. Ҳозирги пайтда ривожланган мамлакатлар бюджетлари даромадларининг ўртача 1-4% шу солиқ ҳисобидан таркиб топаёпти.

Давлат фискал монополиялари ёки фискал монопол солиқларда давлат оммавий истеъмолга эга бўлган қандайдир бир маҳсулотни (ароқ, сигарет ва шунга ўхшашлар) ишлаб чиқариш ва уни реализация қилиш устидан монополияни ўрнатади ва ўрнатилган монопол баҳодан тадбиркорлик даромади билан бир қаторда йирик солиқларни ҳам ундиради. Давлат

бюджетига келиб тушадиган фискал монопол солиқлар Франция, Италия, ГФР ва Япония каби мамлакатларда қўлланилади.

Маҳаллий бюджетларга фискал нуқтаи-назардан етарли даражада самарали бўлмаган ва иккинчи даражали аҳамият касб этувчи солиқлар бириктирилади. Маҳаллий бюджетларнинг ихтиёрига келиб тушадиган солиқларнинг энг асосийси мол-мулк солиғидир.

Федератив тузилишга эга бўлган давлатларда федерация аъзолари бюджетларининг даромадларига тегишли бўлган масала турлича ҳал қилинган. Масалан, АҚШда штатларнинг бюджетлари эгри (билвосита) солиқларга таянган бўлиб, уларнинг орасида сотувдан олинadиган солиқ бош рольни ўйнайди. ГФРда эса аҳолидан олинadиган даромад солиғи ва корпорациялар фойдасидан олинadиган солиқ бўйича тушумлар маълум фоизларда федерал бюджет ва ерларнинг бюджетлари ўртасида бўлинади. Жуда кўп мамлакатларда маҳаллий бюджетларга йўналтириладиган солиқларга нисбатан устамалар (қўшилмалар) қўллаш амалиёти жорий этилган.

Шундай бўлишига қарамасдан маҳаллий ҳокимият органларининг ўз функцияларини тўлиқ амалга оширишлари учун солиқлар, аксарият ҳолларда, етарли эмасдир. Шу сабабли маҳаллий бюджетларга юқори бюджетдан дотация, субвенция, кредит ва бошқалар шаклида маблағлар йўналтирилади.

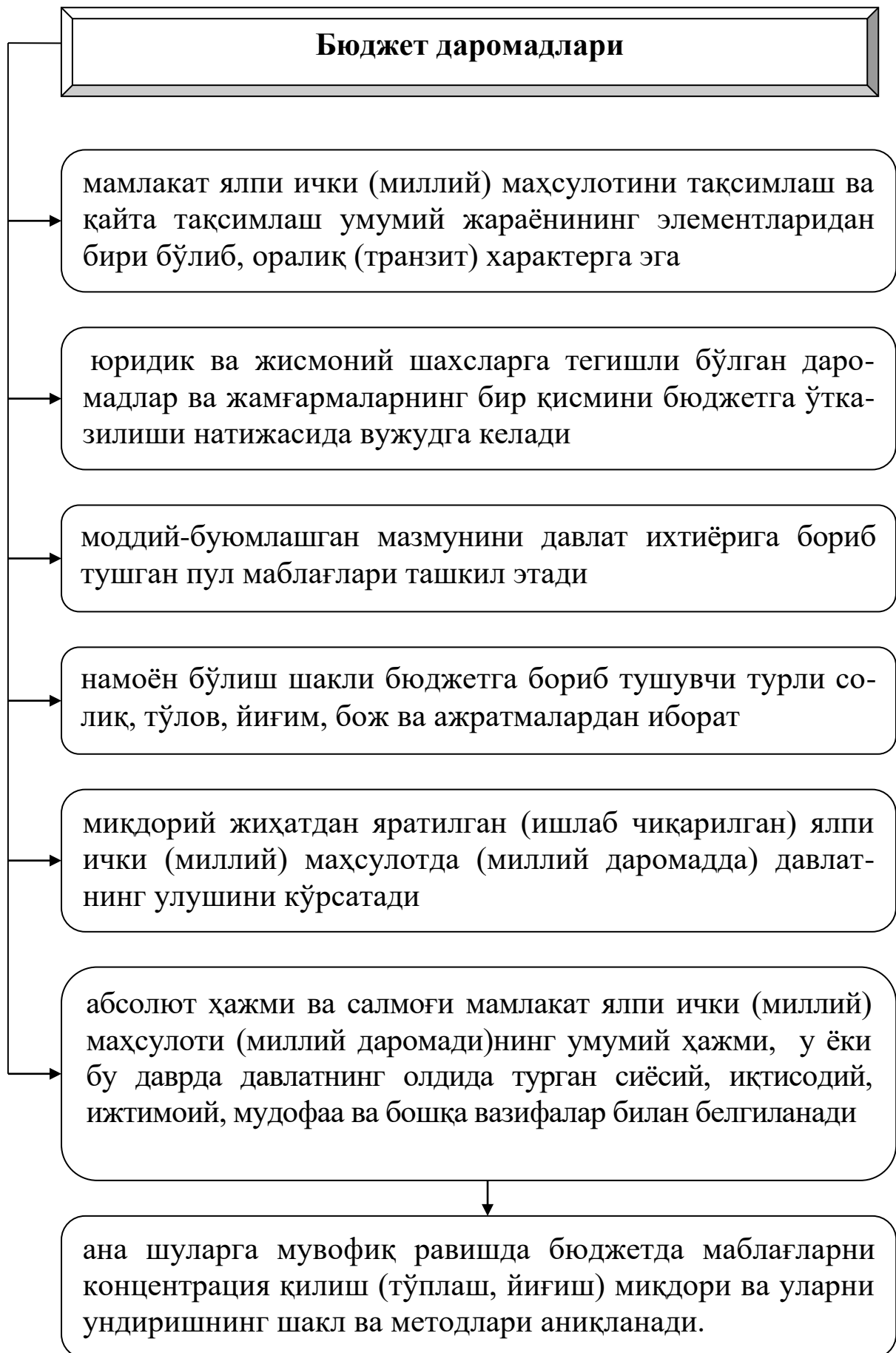
Ҳозирги пайтда Ўзбекистон ҳудудида қирқдан ортиқ солиқ ва йиғимлар ундирилади. Улар сонининг ана шундай кўплиги хилма-хил вазифаларни ечиш ва турли-туман функцияларни бажариш (амалга ошириш) имконини берса-да, бир вақтнинг ўзида бу нарса, уларни ундириш бўйича харажатларнинг ортишига олиб келади ва солиқларни тўлашдан бўйин товлашга шароит яратади.

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛЛАР

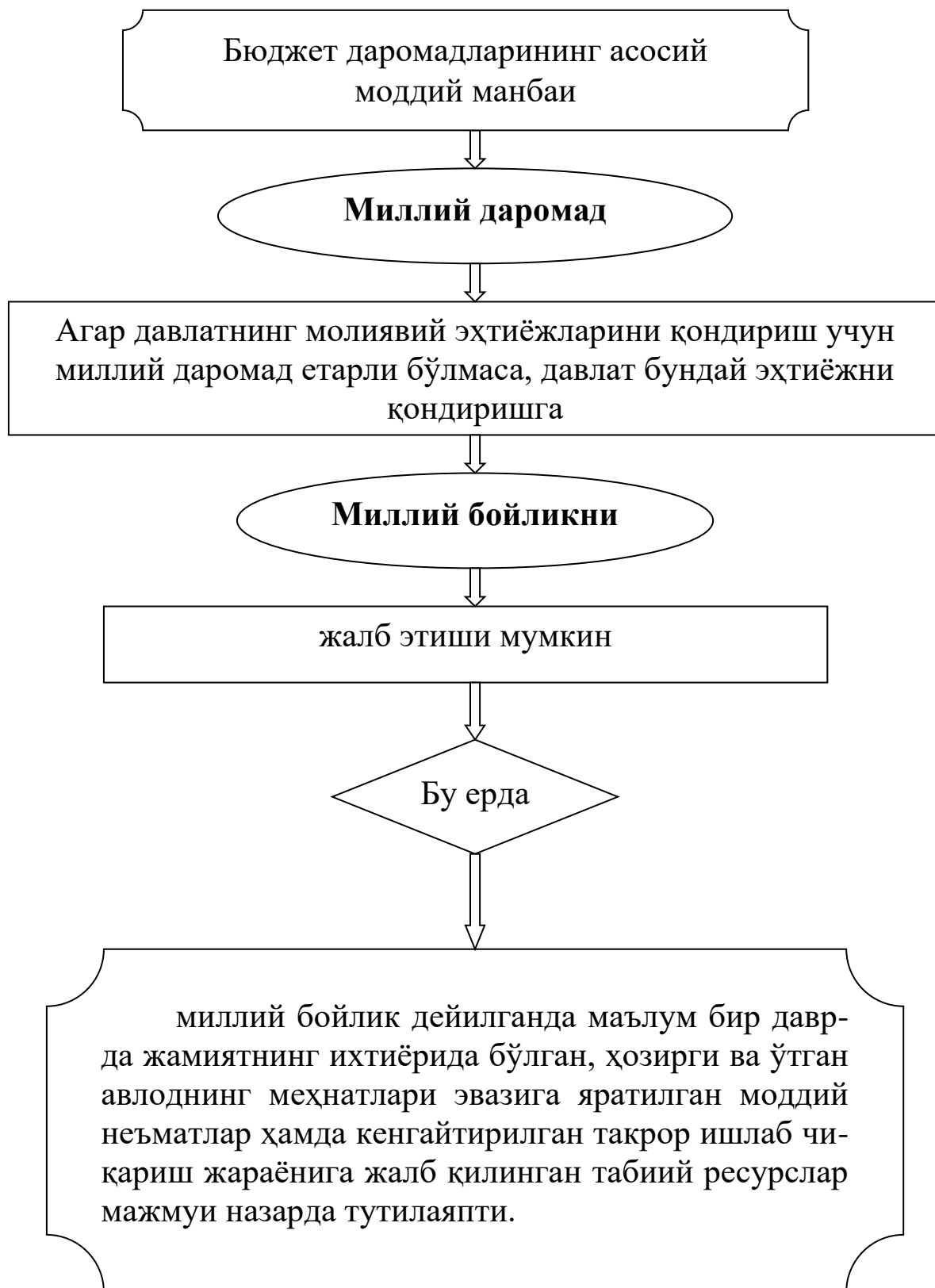
- Бюджет даромадлари деб нимага айтилади?
- Нима учун бюджет даромадлари оралиқ характериға эга?
- Бюджет даромадлари нима учун зарур?
- Бюджет даромадлари қандай жараёнда вужудга келадиган иқтисодий муносабатларни ўзида ифода этади?
 - Бюджет даромадлари қандай органларнинг ихтиёриға келиб тушади?
 - Мамлакатларнинг давлат тузилишиға боғлиқ равишда бюджет даромадлари қандай фарқланади?
 - Қайси тушунча бир-биридан катта: давлат даромадларими ёки бюджет даромадлари? Нима учун?
 - Бюджет даромадларининг моддий-буюмлашган шаклини нималар ташкил этади?
 - Бюджет даромадларининг асосий моддий манбаини нима ташкил этади?
 - Давлатнинг эҳтиёжларини қондиришға миллий бойлик ҳам жалб этилиши мумкинми? Қандай ҳолларда?
 - Миллий даромадни давлат томонидан давлатлаштириш (давлат ихтиёриға ўтказиш) қандай методлар ёрдамида амалга оширилади?
 - Нималар инобатға олинган ҳолда давлат кредитиға мурожаат қилинади?
 - Давлат кредитини олишнинг қандай икки йўли мавжуд?
 - Қандай вазиятларда давлат қоғоз пуллар эмиссиясиға мурожаат қилади?
 - Бюджет даромадлари категориясининг намоён бўлиш шакллари нималардан иборат?
 - Миқдорий жиҳатдан бюджетнинг даромадлари ўзида нимани ифодалайди?
 - Бюджет даромадларининг абсолют ҳажми ва салмоғи қандай омилларға боғлиқ?
 - Бюджет даромадларини шакллантириш жараёнининг асосий принциплари нималардан иборат?
 - Бюджет даромадларининг асосий қисми солиқлар ёрдамида бюджетға ундирилиши туфайли уларға нисбатан бу жараёнда қандай принциплардан фойдаланилади?
 - Бюджет даромадлари қандай меъзонлар асосида классификация қилиниши мумкин?
 - Бюджет даромадлари ўзларининг манбаларига кўра қандай гуруҳларға бўлинади?
 - Бюджетнинг солиқли даромадлари таркиби нималардан иборат?
 - Бюджетнинг солиқсиз даромадлари таркибига нималар киради?

- Бюджет даромадларининг таркибига тушумларнинг қандай турлари (кўринишлари) ҳисобга олиниши мумкин?
- Ҳозирги амалиётда Давлат бюджетининг даромадлари қандай тартибда классификация қилинапти?
- Тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) солиқларнинг таркиби нималардан иборат?
- Ўзининг ижтимоий-иқтисодий белгисига кўра бюджет даромадлари қандай гуруҳларга бўлиниши мумкин?
- Мулкчилик шаклига кўра бюджет даромадлари қандай кўринишларга эга бўлиши мумкин?
- Юридик нуктаи-назардан, бюджет даромадлари қандай гуруҳлардан ташкил топади?
- Ўзбекистон Республикасининг республика бюджети қандай даромадларни ўз таркибига олади?
- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар даромадлари қандай даромадлар ҳисобидан шакллантирилиши мумкин?
- Бюджетларнинг барча даромадлари у ёки бу бюджетларга бириктирилишига қараб қандай гуруҳларга бўлиниши мумкин?
- Бюджет даромадлари қай тарзда (шаклда) мобилизация (жалб) қилиниши мумкин?
- Субъектларнинг даромадлари бюджет ихтиёрига қандай методларни қўллаш эвазига олинаяпти?
- Ҳозирги шароитда Давлат бюджети даромадларининг таркиби нималардан иборат ва унинг тузилмаси қандай?
- Миллий иқтисодиётда қўлланилаётган бюджет даромадлари тизимининг самарадорлиги нимага бевосита боғлиқ ва у ўз ичига нималарни олади?

2. ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛЛАР

Миллий даромадни қайта тақсимлаш ва бюджет даромадларини шакллантириш учун фойдаланилаётган асосий методлар

Солиқлар

Давлат кредити

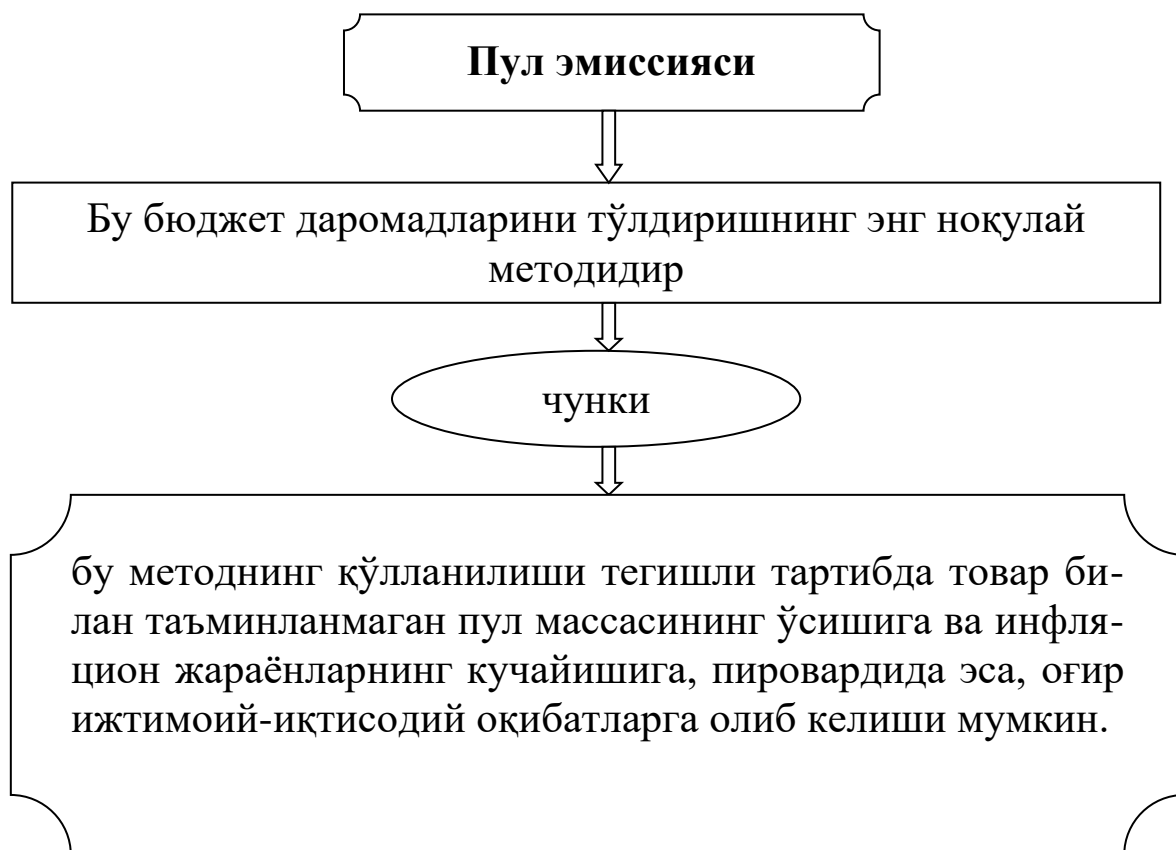
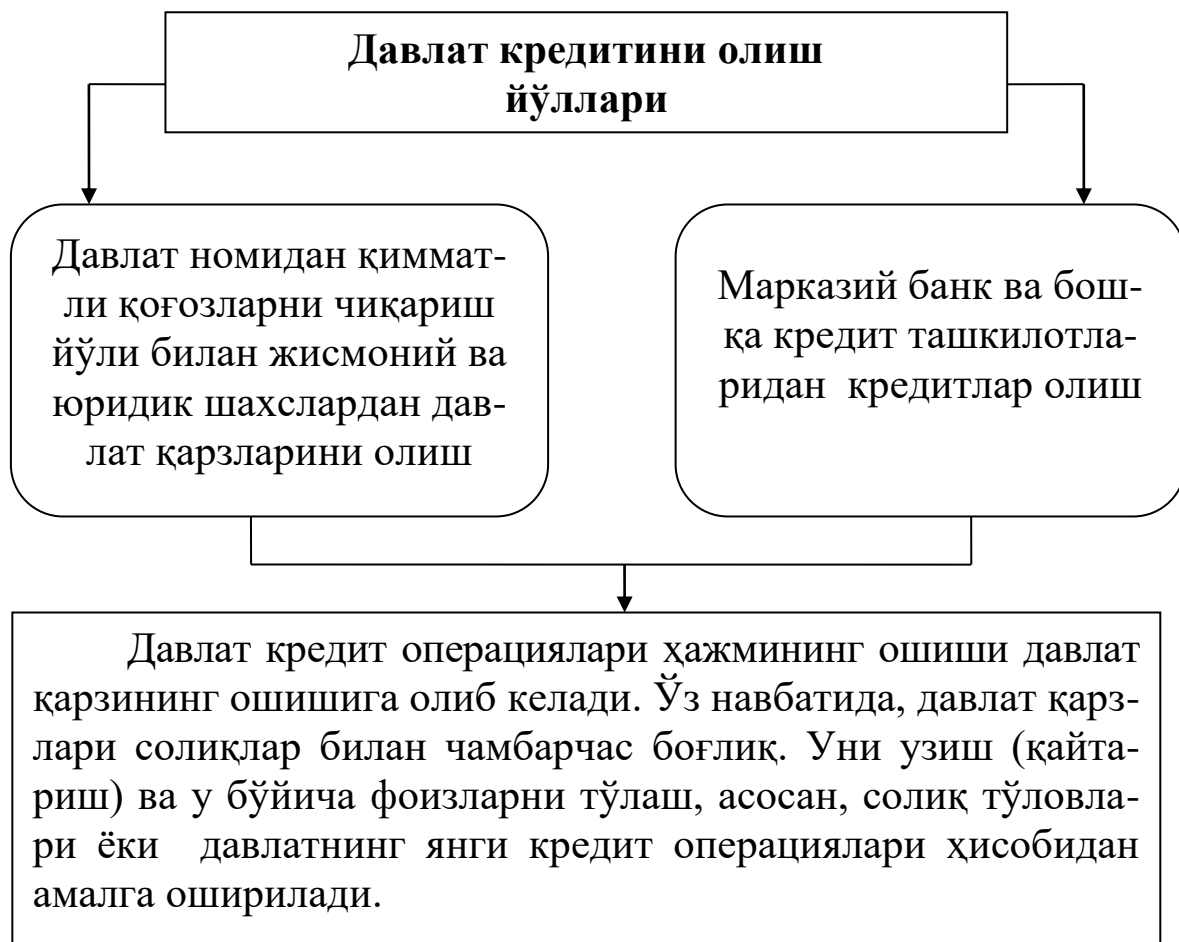
Пул эмиссияси

Бу методлар ўртасидаги нисбат мамлакатлар ва даврлар бўйича турлича бўлиб, мамлакатдаги иқтисодий вазият, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа қарама-қаршиликларнинг ўткирлик даражаси, давлатнинг молиявий сиёсати ва молиявий аҳволи билан белгиланади.

Миллий даромадни қайта тақсимлашнинг асосий методи солиқлар ҳисобланади. Улар ёрдамида бюджет даромадларининг асосий салмоғи таъминланади.

Келгуси йил учун бюджет тузилаётган пайтда бюджет дефицити мавжуд бўлса (вужудга келса), давлат ана шу методдан фойдаланади.

Фавқулодда ҳолатларда, солиқ тўловлари ва давлат кредитларини олиш мураккаблашганда давлат қоғоз пуллар эмиссиясига мурожаат қилади.

**Бюджет даромадларини
шакллантириш жараёнининг
принциплари**

субъектларнинг мустақил фаолият кўрсатишига риоя этиш (шароит яратиш)

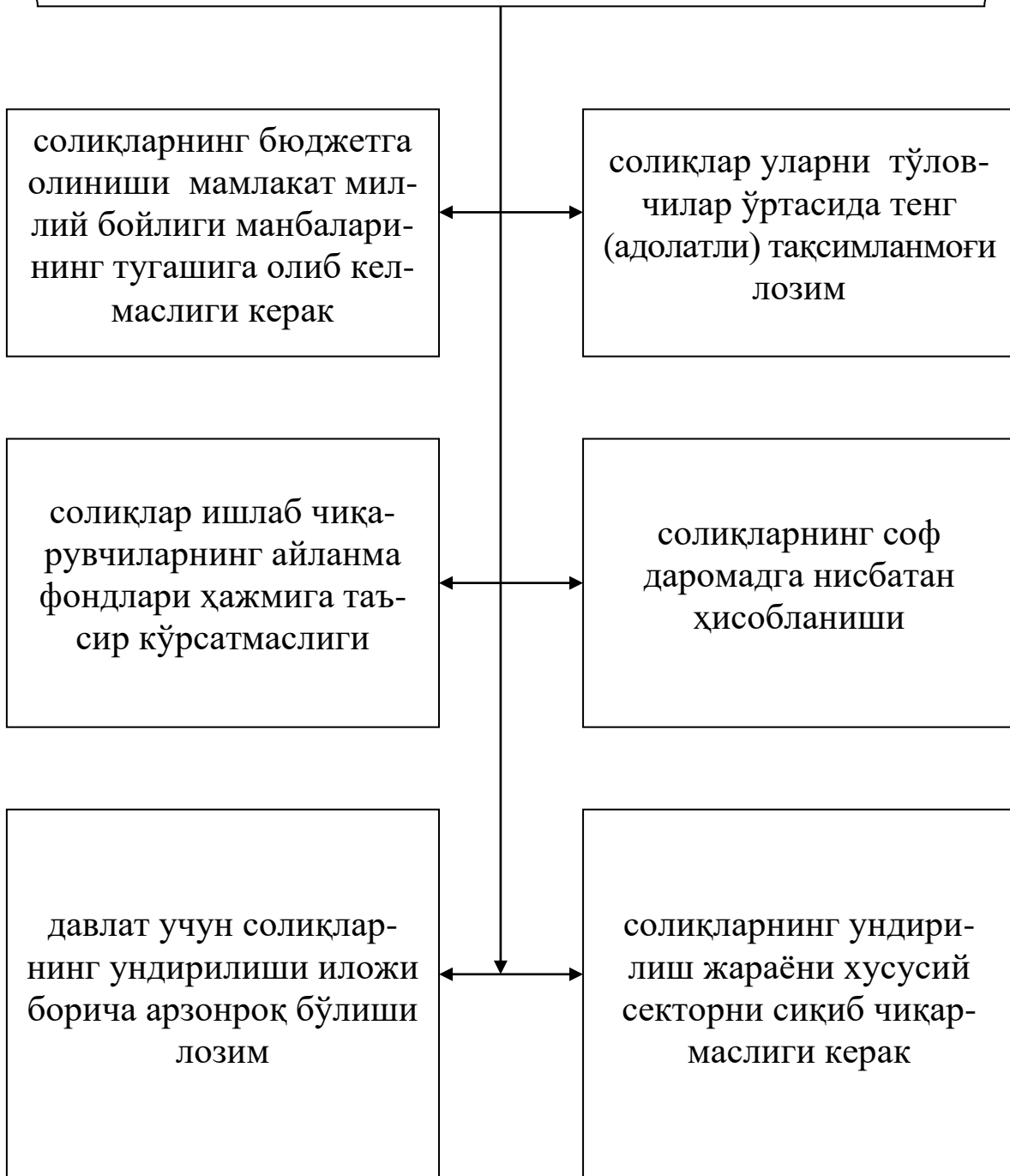
субъектларнинг хатти-ҳаракати ва интилишига боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келган даромадларнинг тўлиқ ёки қисман бюджетга олиниши

ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва бошқа мақсадлар учун корхонанинг режалаштирилган эҳтиёжидан ортган суммаларни бюджетга олиш

бюджет механизмининг рағбатлантирувчи таъсирини таъминлаш

бюджет даромадларини шакллантиришда улушли иштирок этиш

Бюджет даромадларининг асосий қисми солиқлар ёрдамида бюджетга ундирилиши туфайли бу жараёнда уларга нисбатан қуйидаги принциплардан фойдаланилади

**Бюджет даромадлари ўзларининг
манбаларига
кўра куйидаги гуруҳга бўлинади**

солиқли
даромадлар

солиқсиз
даромадлар

тикланмайдиган
(қайтарилмайдиган)
тарзда ўтказиладиган
пул маблағлари

Бюджетнинг **солиқли даромадлари** таркиби мамлакат солиқ қонунчилигига мувофиқ умумдавлат солиқлари ва йиғимлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, божхона бождари, бож йиғимлари ва бошқа бож тўловлари, давлат божи, пеня ва жарималардан иборат

Бюджетнинг солиқсиз даромадлари

→ давлат мулкидан фойдаланишдан олинган даромадлар

→ бюджет ташкилотлари томонидан кўрсатилган тўловли хизматлардан келган даромадлар

→ фуқаролик-ҳуқуқий, маъмурий ва жиноий чораларни қўллаш натижасида олинган маблағлар, жумладан, жарималар, компенсациялар ва давлат субъектларига етказилган зарарларни тиклаш бўйича олинган маблағлар ва мажбурий ундирилган бошқа маблағлар

→ молиявий ёрдам кўринишидаги даромадлар (бюджет ссудалари ва кредитларидан ташқари)

→ бошқа солиқсиз даромадлар

Тушумларнинг куйидаги кўринишлари бюджет даромадларининг таркибида ҳисобга олиниши мумкин:

→ давлат мулкани вақтинчалик фойдаланишга бериш натижасида ижара ҳақи ёки бошқа кўринишда олинадиган маблағлар

→ кредит муассасаларидаги ҳисобварақларида бюджет маблағларининг қолдиғи бўйича фоизлар кўринишида олинадиган маблағлар

→ давлат мулки бўлган мол-мулкни гаровга ёки ишончли бошқарувга беришдан олинадиган маблағлар

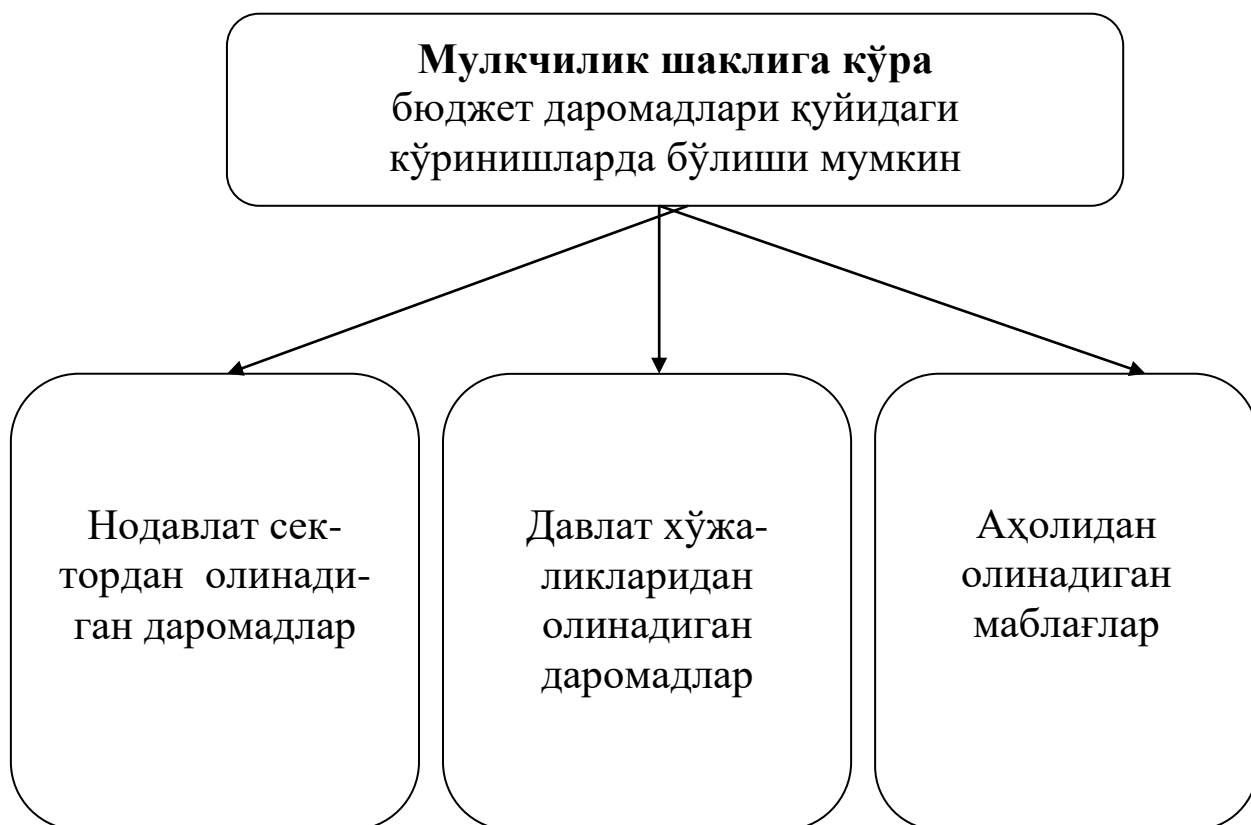
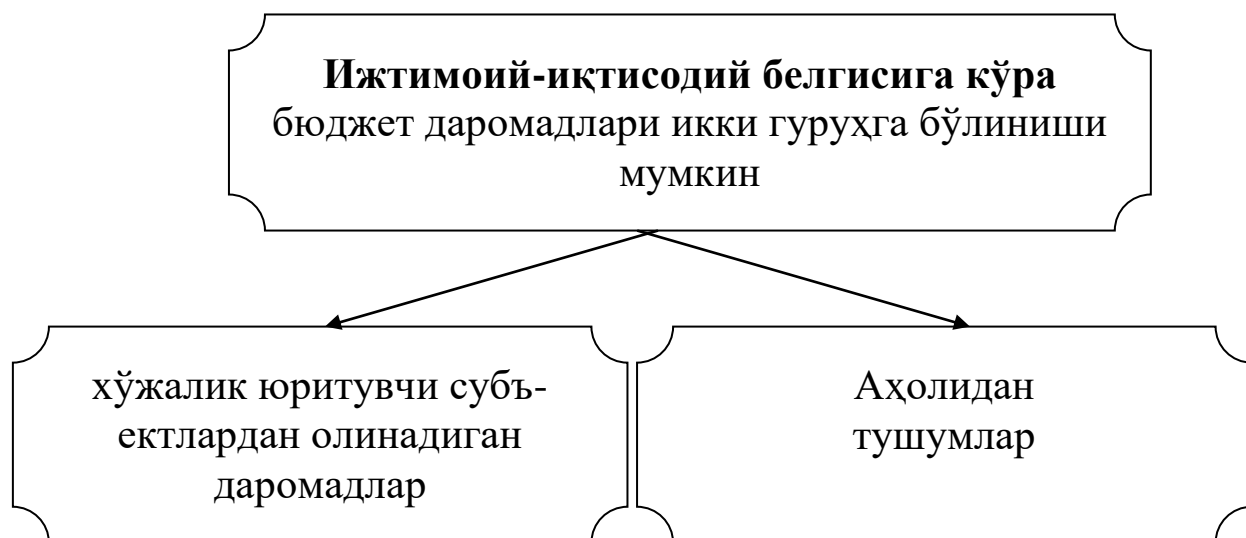
→ қайтариш ва ҳақ олиш эвазига бошқа бюджетларга, хорижий давлатларга ёки бошқа юридик шахсларга берилган бюджет маблағларидан фойдаланганлик учун ҳақ

→ қисман давлатга тегишли бўлган хўжалик жамиятлари устав капиталининг ҳиссасига ёки акциялар бўйича дивидендларга тўғри келадиган фойда кўринишидаги даромадлар

→ давлат унитар корхоналари фойдасининг бир қисми (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг)

→ давлатга тегишли бўлган мол-мулкдан фойдаланиш натижасида олинадиган, қонунчиликда кўзда тутиладиган бошқа даромадлар

17.2. Бюджет даромадларининг таркибий тузилиши ва уларнинг классификацияси

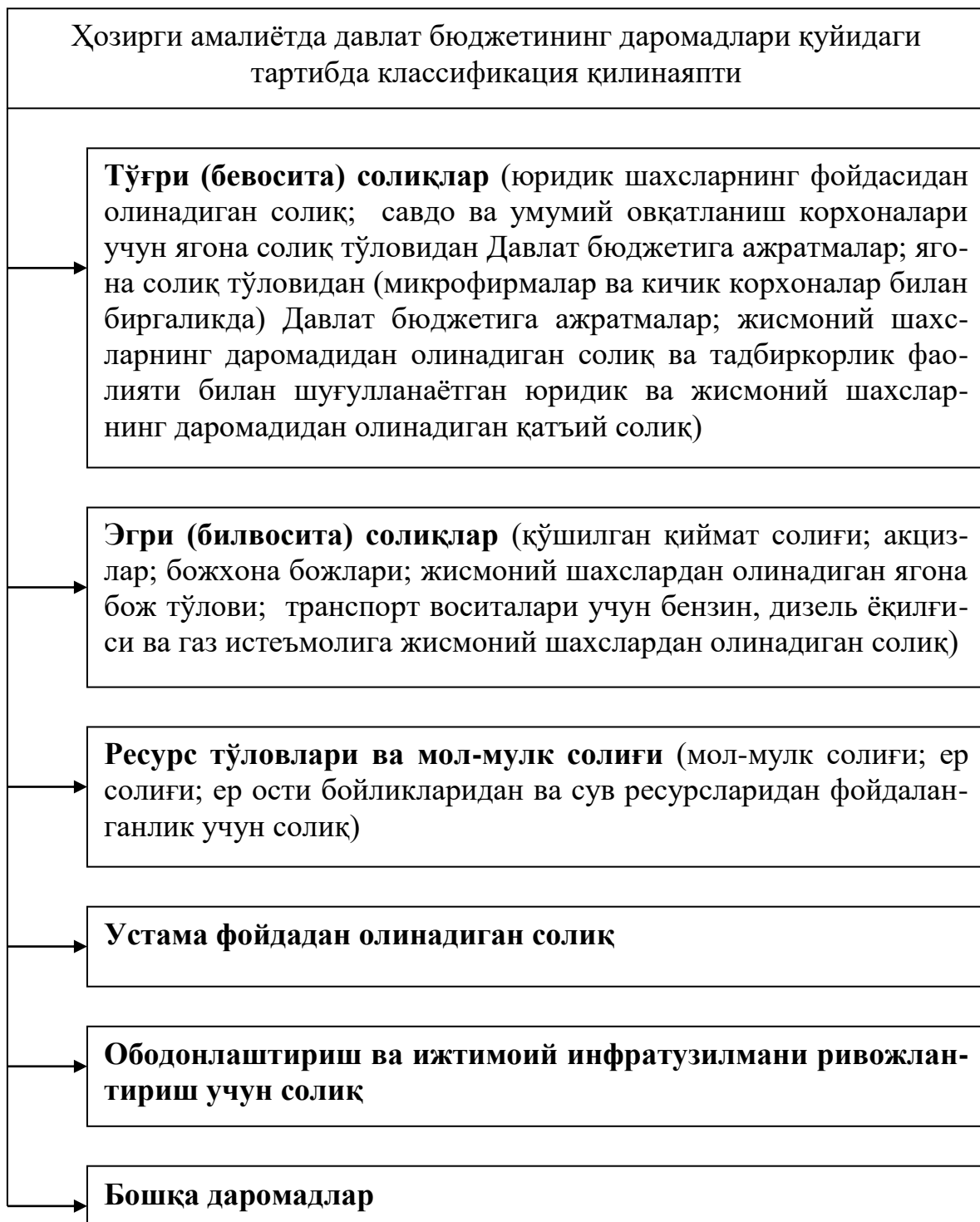
Бюджетларнинг барча даромадлари у
ёки бу бюджетларга **бириктирилишига**
қараб иккига бўлиниши мумкин

Бюджетнинг ўз
даромадлари

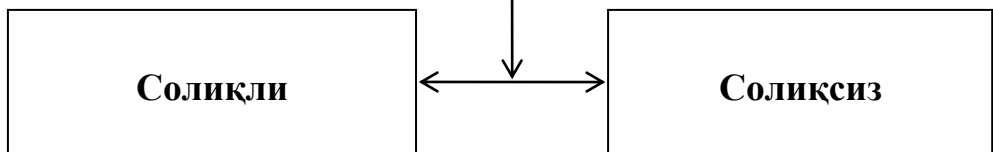
Бюджетнинг тартибга
келтирувчи даромадлари

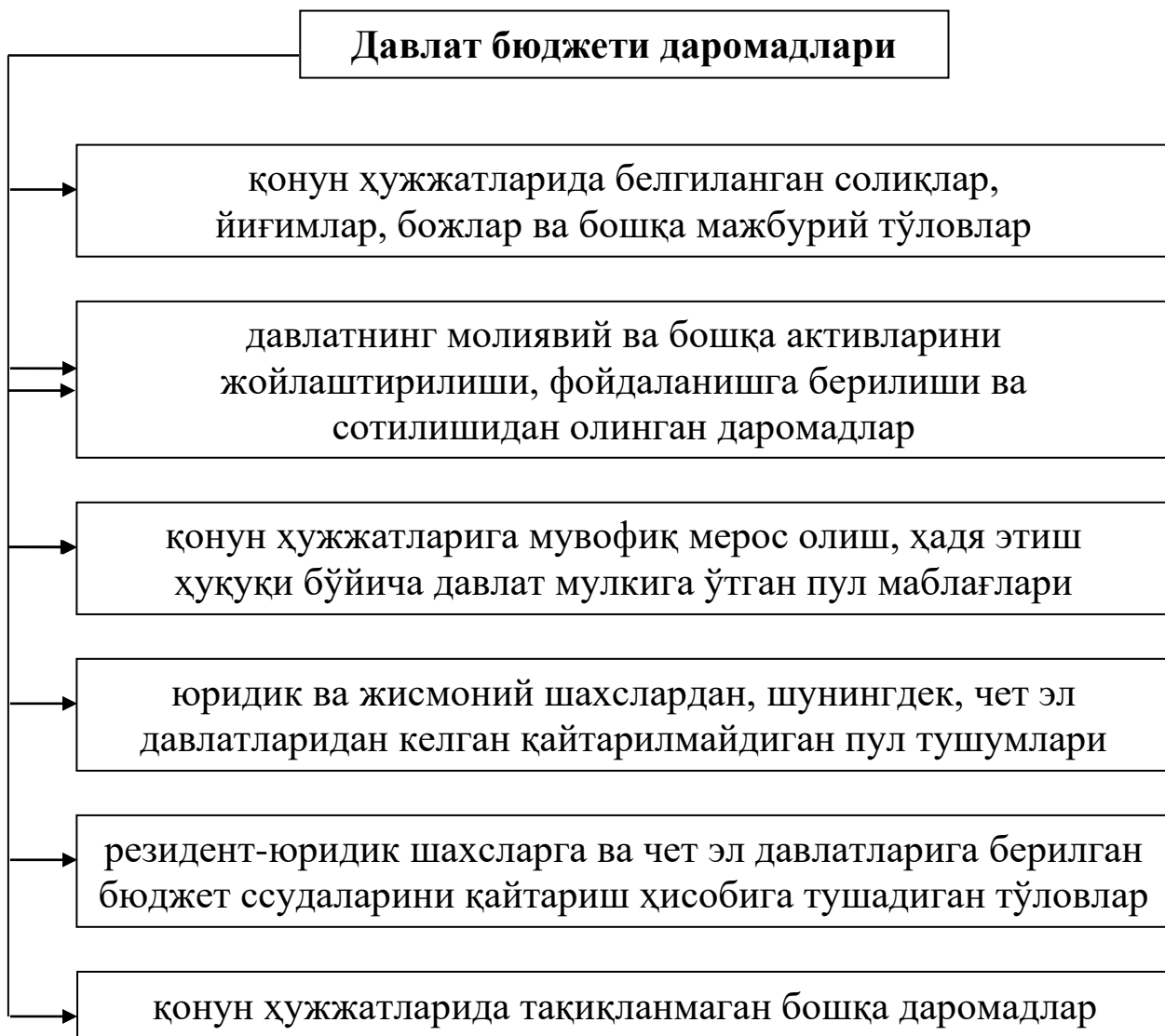
Мамлакат солиқ қонунчилигига мувофиқ доимий асосда тегишли бюджетга тўлиқ ёки қисман бириктирилган даромадлар бюджетнинг ўз даромадлари дейилади. Уларга тегишли бюджетларга бириктирилган солиқли ва солиқсиз даромадлар киради.

Навбатдаги молиявий йил (ёки узок муддатли давр асосида, одатда, 3 йилдан кам бўлмаган ҳолда) учун бошқа даражадаги бюджетларга ажратмалар нормативи ўрнатиладиган солиқлар ва бошқа тўловлар бюджетнинг тартибга келтирувчи даромадлари дейилади

Бюджет даромадларини ундириш методлари

Республика бюджети даромадлари

қонун ҳужжатларида белгиланган тартибдаги ва нормативлар асосидаги умумдавлат солиқлари, йиғимлари, божлари ва бошқа мажбурий тўловлар

қонун ҳужжатларида белгиланган нормативлар бўйича давлат молиявий ва бошқа активларини жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар

қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳада этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари

юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек, чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари

резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига берилган бюджет ссудаларини қайтариш ҳисобига берилган тўловлар

қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар даромадлари

қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига ва маҳаллий бюджетларга йўналтириладиган маҳаллий солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловлар

қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига ва маҳаллий бюджетларга ўтказиладиган умумдавлат солиқлари, йиғимлари, божлари ва бошқа мажбурий тўловлар

қонун ҳужжатларида белгиланган нормативлар бўйича давлат молиявий ва бошқа активларини жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар

қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ давлат мулки объектларини жойлаштириш, фойдаланишга беришдан олинган даромадлар

қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳадя этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари

юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек, чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари

юқори бюджетлардан бериладиган бюджет дотациялари, бюджет субвенциялари ва бюджет ссудалари

қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар

Миллий иқтисодиётда қўлланилаётган бюджет даромадлари тизимининг самарадорлиги **маблағларнинг бюджетга тушумини ташкил этишга** бевосита боғлиқ. Бу ўз ичига қуйидагиларни олади

бюджетга тегишли бўлган даромадларни (солиқлар, тўловлар, божлар, ажратмалар ва бошқаларни) ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириш

маблағлар тушумининг ҳажми ва муддатларини аниқлаш тартиби

даромадларни (тўловларни) бюджетга ўтказиш тартиби

бюджетга даромад тўловчиларни ҳисобга олиш

бюджетга даромад тўловчиларнинг жавобгарлиги

бюджетга даромадларни ўз вақтида ва тўлиқ ўтказилишини таъминлашга йўналтирилган чора-тадбирлар тизими

бюджетга даромадларни ундиришда солиқ органларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Юқоридагиларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда давлат ва бюджетга даромад тўловчилар ўртасидаги манфаатларнинг оқилоналигини таъминлашга катта эътибор бермоқ лозим

17.3. Солиқлар ва солиқ тизими

Юридик ва жисмоний шахсларга тегишли бўлган маблағларнинг бир қисмини давлат ихтиёрига мажбурий ва қайтарилмайдиган тарзда ўтказиладиган тўловларга солиқлар дейилади

Солиқларнинг ижтимоий мазмуни

Солиқлар ялпи ички маҳсулот ва унинг таркибий қисми бўлган миллий даромадни қайта тақсимлашда иштирок этиб, ягона такрор ишлаб чиқариш жараёнининг бир қисми, ишлаб чиқариш муносабатларининг ўзига хос шакли ҳисобланади

Солиқларнинг моддий мазмуни

Солиқлар жамиятнинг давлат томонидан жалб қилинадиган пул маблағларининг аниқ миқдорини ифода қилади

Давлатнинг солиқли даромадлари ишлаб чиқариш жараёнида (меҳнат, капитал ва табиий ресурслар иштирокида) яратилган янги қиймат ҳисобидан шакллантирилади

Солиқлар

давлат ҳокимият органларини пул шаклидаги янги қийматнинг бир қисми билан таъминлайди

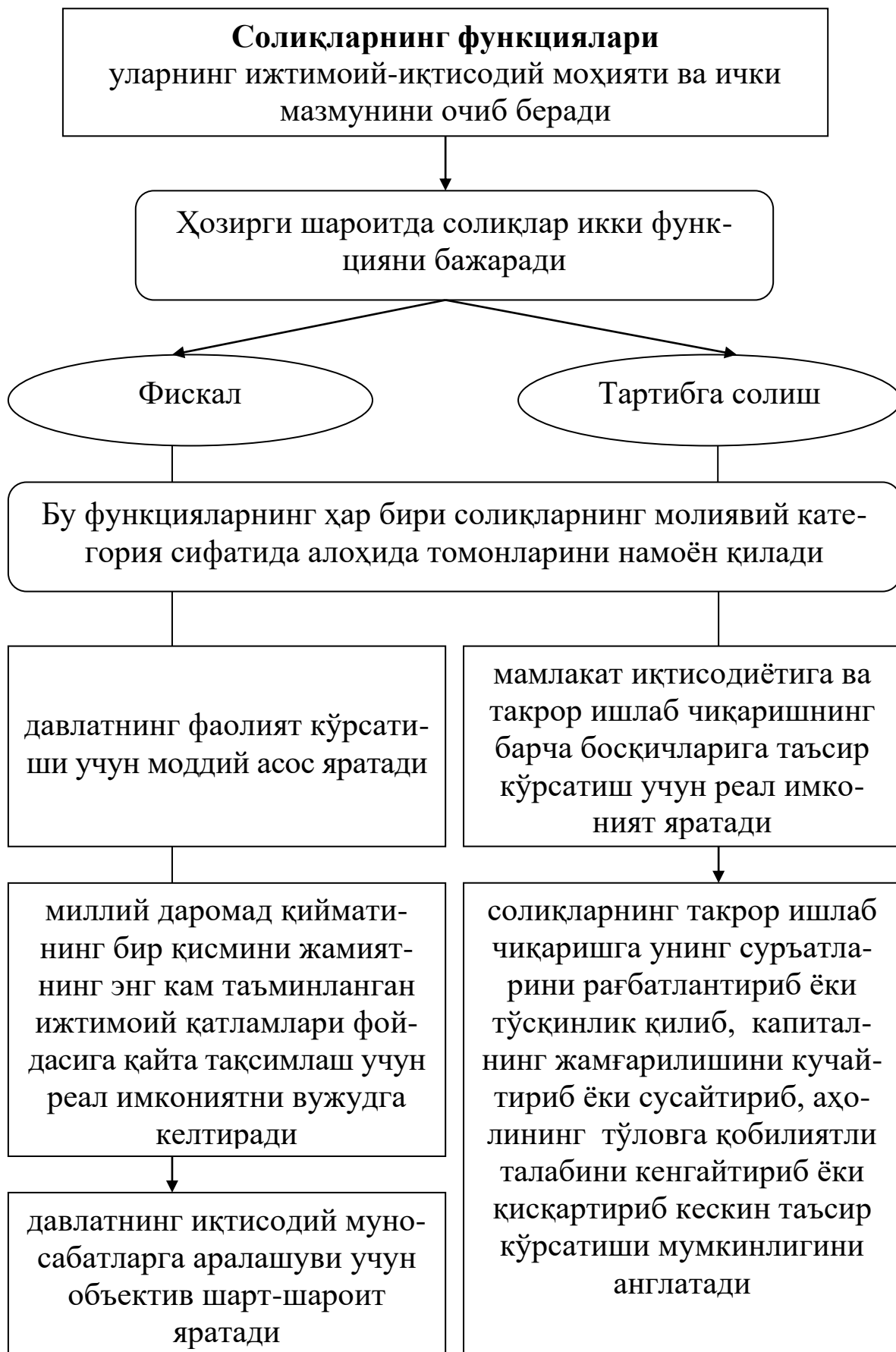
миллий даромаднинг бир қисмини давлатнинг марказлаштирилган молиявий ресурслари фондига айлантиради

эквивалент алмашувсиз қийматнинг бир томонлама (солиқ тўловчидан давлатга) ҳаракатини ифодалайди

ишлаб чиқариш муносабатларининг алоҳида соҳаси сифатида қатъий ички хусусиятлари, ривожланиш қонуниятлари ва намоён бўлишнинг фарқланувчи шаклларига эга бўлган ўзига хос тарздаги иқтисодий (молиявий) категориядир

миллий даромад қийматининг бир қисмини умумдавлат эҳтиёжлари фойдасига олиниши жараёнида намоён бўладиган ва реал мавжуд бўлган пул муносабатларини ифодалайди

молиявий муносабатларга хос бўлган умумий хусусиятларни ифода этади, ўзининг фарқланувчи белгилари ва хусусиятларига, ўз ҳаракат шаклига, яъни функцияларига эга

Солиқларнинг асосий элементлари

Солиқ механизми

Солиққа тортишни бошқаришнинг ташкилий-ҳуқуқий нормалари ва методларининг жами мажмуига солиқ механизми дейилади

Давлат солиқ механизмига солиқ қонунчилиги орқали юридик шакл беради ва у орқали иқтисодий жараёнларга таъсир кўрсатиб, уни тартибга солиб туради

Солиқ механизмидан фойдаланишнинг самарадорлиги давлат томонидан солиқларнинг ички моҳияти, уларнинг ҳаракатланиш қонунлари ва қарама-қаршиликлари қандай ҳисобга олинганлигига боғлиқ

Солиқ сиёсати ва солиқ механизми жамиятда солиқларнинг ўрнини аниқлаб беради ва у давлатнинг фаолияти билан узвий боғлангандир. Уларнинг ҳар иккала-си доимий ҳаракатда бўлиб, давлатнинг иқтисодий сиёсатига бевосита боғлиқ бўлади. Янги иқтисодий концепцияларга мувофиқ солиқ сиёсати ва солиқ механизми қайта кўриб чиқилади.

Солиқ тизими

Умумдавлат солиқлари ҳамда маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, уларни ўрнатиш, ўзгартириш, бекор қилишнинг принцип, шакл, методлари, тўлаш ва уларнинг тўланишини таъминлаш бўйича чораларни қўллаш, солиқ назоратини амалга ошириш, жавобгарликка тортиш ва солиқ қонунчилигини бузганлик учун жавобгарлик чоралари мажмуига солиқ тизими дейилади

Замонавий солиқ тизими қуйидагиларга қаратилган бўлиши керак

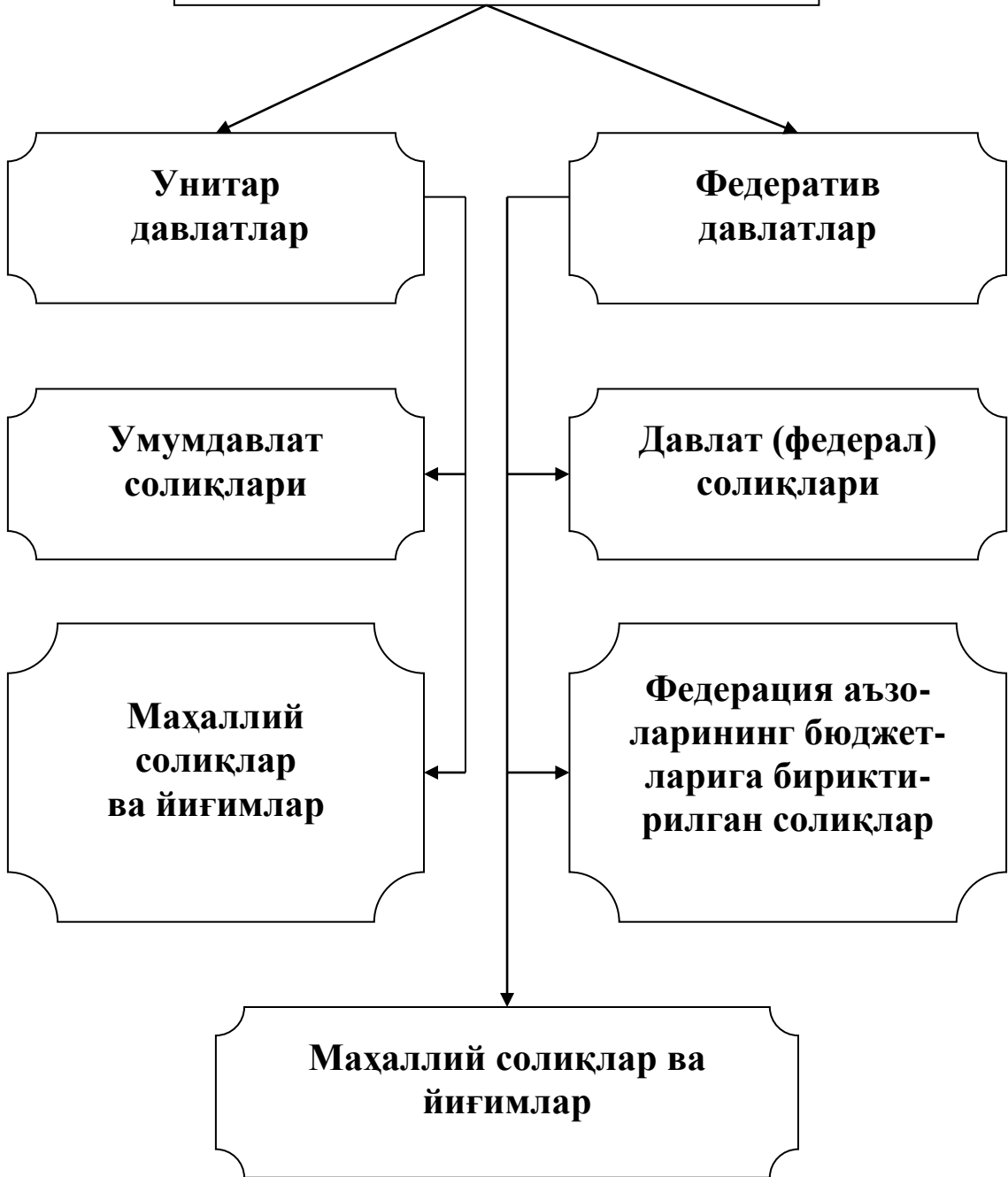
бюджет даромадларини тўлиқ ва ўз вақтида жалб қилинишини таъминлаш

Чунки бусиз давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатини амалга ошириш мумкин эмас

ёппасига ва хўжалик юритишнинг алоҳида соҳалари бўйича ишлаб чиқариш ва истеъмолни тартибга солиш учун шароит яратиш

Бунда аҳолининг турли гуруҳлари даромадларини шакллантириш ва қайта тақсимлашнинг ўзига хос хусусиятлари инобатга олиниши керак

**Солиқ тизимининг таркибий ту-
зилмаси давлат тузилишига
боғлиқ**

Ўзбекистон Республикасининг солиқ тизимига хос бўлган характерли белгилар

ҳуқуқий асосга эга эканлиги ва нисбатан бўлса-да, барқарорлиги (солиқлар ва солиққа тортишнинг барча масалаларига нисбатан эмас)

солиқларни ҳисоблаш ва ундиришнинг ягона принциплари ва ягона механизмининг мавжудлиги

янги солиқларнинг жорий қилинганлиги (қўшилган қиймат солиғи ва бошқалар) ҳамда солиқ имтиёзлари ва олдин амал қилган солиқлар базасини ҳисоблаш тартибида кескин ўзгаришларнинг содир этилганлиги

солиқ календарига мувофиқ солиқларни тўлашда аниқ кетма-кетликнинг қонунчилик билан ўрнатилганлиги

барча солиқ тўловчиларга нисбатан тенг талабларнинг қўлланилиши ва солиқлар рўйхатини аниқлаш, ставкаларни унификация қилиш, имтиёзлар ва уларни тақдим этиш механизмини тартибга солиш ҳамда маблағлардан фойдаланиш ҳуқуқига аралашмаслик йўли билан ишлаб топилган маблағлардан фойдаланиш учун тенг шароитларнинг яратилганлиги

3.АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН МАТЕРИАЛЛАР

1-топширик

1. Бюджетнинг солиқли даромадлари ва уларнинг таркиби.
2. Мавзуга оид тестни ечинг

Фойдаланилиши бўйича солиқлар қандай солиқларга бўлинади.?	Прогрессив солиқлар, регрессив солиқлар, пропорционал солиқлар	Умумдавлат солиқлари ва маҳаллий солиқлар	Умумий солиқлар ва мақсадли солиқлар
Ижтимоий-иқтисодий белгисига кўра бюджет даромадлари қандай гуруҳга бўлиниши мумкин	Солиқли даромадлар	хўжалик юритувчи субъектлардан олинadиган даромадлар	Аҳолидан тушумлар
Мулкчилик шаклига кўра бюджет даромадлари қандай кўринишларда бўлиши мумкин	Нодавлат сектордан олинadиган даромадлар	Давлат хўжалиқларидан олинadиган даромадлар	хўжалик юритувчи субъектлардан олинadиган даромадлар
Бюджет тизимининг тамойиллари қайси бандда тўғри кўрсатилган?	Ягоналик, баланслилик, мустақиллик	Ҳаққонийлик, ошқоралик	Тежамлилик ва самарадорлик,

6.Саволга берилган жавоб асосида мавзуга оид таянч сўз ибораларни ёзинг (камида 10 та).

7.Шу сўзлар асосида крассворч (сканворд, чайнворд) тузинг.

8.Қуйидаги сўзнинг таърифини келтиринг:

Бюджетнома –

2-топширик

1. Тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) солиқлар ва уларнинг таркиби...

2. Мавзуга оид тестни ечинг

Молия вазирлигининг бюджет тизимини бошқаришдаги ваколатлари нималардан иборат?	Давлат бюджети лойиҳасини тайёрлаш ва бюджет ижросини назорат қилиш	Давлат бюджет лойиҳаси ва ижроси тўғрисидаги ҳисоботни Олий Мажлисга тақдим этиш	Бюджет ташкилотларининг харажатлар сметаси ва шартлар жадвалларини рўйхатдан ўтказиш
Бюджет тақчиллигини молиялаштириш манбалари қайси жавобда тўғри кўрсатилган?	давлат томонидан ички ва хориждан маблағларни жалб қилишдан	Республика бюджети маблағларининг молия йили бошланишидаги қолдиқларидан	Қонунларга мувофиқ бошқа манбалар ҳисобидан
Бюджет тизимининг тамойиллари қайси бандда тўғри кўрсатилган?	Ягоналик, баланслилик, мустақиллик	Ҳаққонийлик, ошкоралик	Тежамлилилик ва самарадорлик,

6. Саволга берилган жавоб асосида мавзуга оид таянч сўз ибораларни ёзинг (камида 10 та).

7. Шу сўзлар асосида красворч (сканворд, чайнворд) тузинг.

8. Қуйидаги сўзнинг таърифини келтиринг:

Бюджет ссудалари –

4.ГЛОССАРИЙ

16-мавзу: Бюджети даромадлари

Давлат бюджетининг даромадлари (Доходы государственного бюджета, State budget revenue) - мамлакат ялпи ички (мил-лий) маҳсулотини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш умумий жараёни-нинг элементларидан бири бўлиб, улар оралиқ (транзит) характерга эга.

Бюджет даромадларининг моддий-буюмлашган мазмунини (Материал содержание доходов бюджета, Material content of budget revenues) давлатнинг ихтиёрига бориб тушган пул маблағлари ташкил этади.

Бюджетнинг солиқли даромадлари (Налоговые доходы бюджета, The tax revenues of the budget) таркиби мамлакат солиқ қонунчилигига мувофиқ умумдават солиқлари ва йиғимлари, ма-ҳаллий солиқлар ва йиғимлар, божхона божлари, бож йиғимлари ва бошқа бож тўловлари, давлат божи, пеня ва жарималардан иборат.

Тўғри (бевосита) солиқлар (Прямые (прямые) налоги, Direct (direct) taxes) - ҳақиқий ва ҳуқуқий тўловчилари бир хил бўлган солиқ турлари (юридик шахсларнинг фойдасидан олинадиган солиқ; савдо ва умумий оқатланиш корхоналари учун ягона солиқ тўловидан Давлат бюджетига аж-ратмалар; ягона солиқ тўловидан (микрофирмалар ва кичик корхо-налар билан биргаликда) Давлат бюджетига ажратмалар; жисмоний шахсларнинг даромадидан олинадиган солиқ ва тадбиркорлик фао-лияти билан шуғулланаётган юридик ва жисмоний шахсларнинг даро-мадидан олинадиган қатъий солиқ)

Эгри (билвосита) солиқлар (Непрямые (косвенные) налоги, Indirect (indirect) taxes) - ҳуқуқий тўловчиси юридик шахслар ва ҳақиқий тўловчилари истеъмолчилар бўлган солиқ турлари (ҚҚС, акцизлар; божхона божлари; жисмоний шахслар-дан олинадиган ягона бож тўлови; транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмолига жисмоний шахслардан олинадиган солиқ)

Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи (Ресурсные платежи и налог на имущество, Resource payments and property tax) - мол-мулк ва ерга эга бўлганлик ва табиий ресоуслардан фойдаланганлик учун тўланадиган солиқлар (мол-мулк солиғи; ер солиғи; ер ости бойлик-ларидан фойдаланганлик учун солиқ ва сув ресурсларидан фойда-ланганлик учун солиқ)

5.АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Ваҳобов А., Маликов Т. Молия: дарслик. – Т.: Ношир, 2011. – 712 б.
2. Финансы: учебник для бакалавров / Под ред. М. В. Романовского, О. В. Врублевской. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2012. – 590 с.
3. Маликов Т., Тилабов Н. Молия: тест (савол-жавоблар). –Т.: Академнаср, 2013. – 448 б.
4. Ваҳобов А., Қосимова Г.А. Давлат молиясини бошқариш. – Т.: Иқтисод-молия, 2008 й.
5. Ваҳобов А, Маликов Т. “Молия: умумназарий масалалар” ўқув қўлланма Тошкент, “ИQTISOD-MOLIYA”, 2008 й., 316 б.
6. Ваҳобов Д., Ражабов Ш. “Молия” ўқув қўлланма Тошкент, “ИQTISOD-MOLIYA”, 2009 й., 200 б.
7. Маликов Т.С. Хўжалик юритувчи субъектлар молияси, ўқув қўлланма, Т.:2010 й..
8. Маликов Т.С., Ваҳобов Д. Молия: чизмаларда. Ўқув қўлланма, Т.: “Иқтисод-молия”, 2010й .
9. Маликов Т., Жалилов П. Бюджет-солиқ сиёсати, ўқув қўлланма, Т.: 2011 й.
10. Маликов Т., Хайдаров Н., “Давлат бюджети” ўқув қўлланма, Тошкент: “ИQTISOD-MOLIYA”, 2007 й., 84 б.
11. Маликов Т., Хайдаров Н., “Бюджет даромадлари ва харажатлари” ўқув қўлланма, Тошкент: “ИQTISOD-MOLIYA”, 2007 й., 245 б.
12. Маликов Т., Хайдаров Н., “Бюджет: тизими, тузилмаси, жараёни” ўқув қўлланма, Тошкент “ИQTISOD-MOLIYA”, 2008 й., 84 б.
13. Маликов Т. Хайдаров Н. “Молия: умумдавлат молияси” ўқув қўлланма Тошкент, “ИQTISOD-MOLIYA”, 2009 й., 556 б.

6. ТАҚДИМОТ МАТЕРИАЛЛАРИ